

Ռենա Մովսեսյան, Ստեփանավերտի «Գրիգոր Նարեկացի» համալսարանի դասախոս

ԲԱՌԻՄԱՍՍԱՅԻՆ ԲԱՐՔԱՌԱՅԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐՑԱԽԻ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Բարբառները բնական հիմքն են լեզունների գրական տարբերակների, և բարբառային իրողությունների դրսևորումը գեղարվեստական ստեղծագործության մեջ այդ առումով օրինաչափ է: Բարբառային իրողությունները գիտական գրականության մեջ դիտարկվում են բարբառայնություն, եզրույթով են բնորոշվում: Բարբառայնությունը սահմանվում է որպես բարբառին բնորոշ լեզվական առանձնահատկություն՝ գործածված գրական լեզվում:

Սույն հոդվածում քննվում են Արցախի գրողների կողմից գործածված բառիմաստային բարբառայնություններ, այսինքն այն բառային միավորները, որոնք նշված գեղարվեստական գրականության մեջ գործածվել են ոչ գրական իմաստով:

Արցախի գրողները իրենց ստեղծագործություններում գործածել են մեծ թվով բառիմաստային բարբառայնություններ ու բարբառերնազ հատուկ անուններ:

Բանալի բառեր, բառիմաստային բարբառայնություններ, բարբառային միավորներ, լեզվական առանձնահատկություն, գրական լեզու, գրական տարբերակներ, Ղարաբաղի բարբառ, բնական հիմք, ոչ գրական իմաստ, գեղարվեստական ստեղծագործություն:

Рена Мовсесян, преподаватель кафедры армянского языка и литературы университета имени «Григора Нарекаци»

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ДИАЛЕКТИЗМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АРЦАХСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ

Диалекты являются естественной основой литературных вариантов и в этом смысле закономерно выявление диалектных единиц в художественном произведении. Эти единицы определяются в научной литературе как диалектизмы. Диалектизм-это характерная диалекту языковая особенность, применявшаяся в литературном языке.

Арцахские писатели в своих художественных произведениях использовали большое количество семантических диалектизмов.

В данной статье были исследованы те семантические единицы, которые в произведениях арцахских писателей были употреблены в нелитературном значении.

Ключевые слова: семантические диалектизмы, диалектные единицы, языковая особенность, литературный язык, литературные варианты, художественные произведения, карабахский диалект, естественная основа, нелитературное значение.

Rena Movsesyan Lecturer, the chair of the Armenian language and Literature at Grigor Narekatsy University

SEMANTIC DIALECTISMS IN THE WORKS OF ARTSAKH WRITERS

Dialects are natural bases for literary versions and in this sense the identification of natural dialectal units in literary works is regular. Dialectal units are defined in the scientific literature as dialectisms. Dialectism is a language peculiarity particular to the dialect used in the literary language.

Artsakh writers used numerous semantic dialectisms in their works.

Semantic units used in the works of Artsakh writers in non-literary meaning are investigated in this article.

Key Words: semantic dialectisms, non-literary versions, dialectal units, language peculiarity, literary language, literary work, Karabakh dialect, natural basis, non-literary meaning.

Բարբառները բնական հիմքն են գրական տարբերակների, և բարբառային իրողությունների դրսևորումը գեղարվեստական ստեղծագործության մեջ այդ առումով օրինաչափ է: Այդ միավորները գիտական գրականության մեջ **դիտարկվում են բարբառայնություն, եզրույթով են բնորոշվում [տե՛ս՝ 13-60]:**

Բարբառայնությունը սահմանվում է որպես բարբառին բնորոշ լեզվական առանձնահատկություն՝ գործածված գրական լեզվում: Եվ տարբերակվում են հետևյալ տեսակները. **հնչյունական, քերականական, բառակազմական, բառային:** Բառայինը իր հերթին լինում է **բուն բառային, ազգագրական և բառիմաստային** [17]:

Հատկանշական է, որ ընդհանուրիսայերենյան մի շարք բազմիմաստ բառեր, ինքնին ունենալով բարբառային գործածության հասցեականություն, գեղարվեստական գրականության մեջ, ըստ անհրաժեշտության, կիրառվում են հենց բարբառային իմաստներով՝ համահեմքին հաղորդելով ժողովրդախոսակցական նրանգ: Դրանք բառիմաստային բարբառայնություններ են:

Այդպիսի միավորներ են Արցախի գրողների ստեղծագործություններում գործածված հետևյալ բառերը. **մարդը՝** «տղամարդ ամուսին, այր» մասնավորված նշանակությամբ, **տաքանայր՝** «բարկանայ, հուզվել», **քաշել-ը՝** «ծխել», «կրել, տանել, ապրել» և «խնայել» իմաստներով, **կոխելի** բայը «ծավալվել, տարածվել» և «վրա հասնել, լրանալ», **ցուրտ-ը** «մտերմությունից զուրկ», **թիվի** -ը «թվական և ընդհանրապես ժամանակաշրջան», **օր** -ը «վիճակ, դրություն, կարգավիճակ», **նախշելի-ը** «հայիոյի», **կտրելի-ը** «թալանել, կողոպտել», **մարտի** -ը «սամբողջովին, կատարելապես», **քննելի-ը** «սկսվել, վրա հասնել», **պատկնցնելի-ը** «խիլել», **բռնելի-ը** «տարածվել», **ծնունդի-ը** «տարեկարծ», **ննդանայի-ը** «վիրավորվել», **ուզելի-ը** «կանչել», **վերցնելի-ը** «ձեռնարկել», **բերելի-ը** «ծնել», **կապնելի**՝ «բաց թողնել, հոսքն ուղղել» ջրի

մասին» իմաստներով և այլն: Օրինակ՝ *Մարտը քնց լավ է պահում, դարձել նա հաս՝ գայթաթի մեջը դրած* [8- 399]: *-Էլ ինչ լինի,-նորից տարազա-կնդտի մեջ գցեցիր քնց էլ, ինձ էլ* [10-79]: *«Ըն աշխարհում էլ պիտի գավ քաշնս»,-մտքում ասաց Օսեփը* [8- 292]: *Սրան էդ անտեր քաշելն է էդ օրը գցել* [9-218]: *Մի քիչ բողազներիցդ քաշեք և մի կողմից մի սենյակ ավելացրեք* [8-230]: *Արդեն մույթը կոխել էր, որ էշը խտով բնեմած դուրս եկավ արտից* [8-344]: *Երևանից վերադարձավ նրա շրջնումական քնեին ու միլիցիային հայտնեց, որ տունը կտրել են* [66-46]: *Ծերությունը կոխել է, վանի, դժգոհեց ինքն իրեն* [8- 112]: *Անդրանիկը կնոջ վրա ձեռք բարձրացրեց և մորն էլ գուրջ խոսք ասաց* [8- 231]: *Էս քո ասած թեկը չի, Եղիազար...* [9-110]: *Տավարի օրում մարդիկ են, դեպի ուր քշեն, էն ուղղությամբ էլ կգնան* [1-262]: *Մեր մեջ ի նչ է եղել: Ոչինչ: Էրկու գուրջ խոսք* [1- 129]: *Ձուրը կապեց յոթու արխին ու նստեց* [8-152]: *Դա պանիկա է, մաքուր պանիկա* [16- 26]: *Երբ որ քնկնեն տարերը /Ու գան գարնան/ չավերը [4- 34]: Չայկազը գնաց ջուրը վարունգի վրա կապելու* [8-306]: *Ճիպտոր մի լավ պառկեցրեց ջրոտ տոռզ կոնքերին, ելավ քարե կածան* [9-55]: *Խորովածը այնպես արա, որ հոտը սաղ թաղը բերի* [1-5]: *Տոն օրերին կամ երեկաներից մեկի ծննդին լակոտները սովորականից շուտ էին արթնանում [8-226]: Դուրս եկ, քնց ուզող կա* [10-18]: *- Ըն շանը մի աման լավ տվեր,- նեղացած կանչեց Ռսկեհատը՝ ակնոցն աչքից առնելով* [9-23]: *Ասում են, Մայթնիկ արերը մի տղա յա բերել [1- 511]:*

Բառային այդ միավորները միայն նշված իմաստներով են պահպանում իրենց «բարբառայնության բարորոք»։ Եվ եթե վերոնշյալ միավորները իմաստային ծավալումով են պահպանել բարբառային նրանցը, ապա ներքոնշյալ բառերը լիովին չեն ազատվել բարբառայնության իրենց նկարագրից: Ինչպես՝ *Չարությունից էլ տնից փող էր թռչնում (գողանում)* [10-18]: *Առավոտյան նախագահի հետ քնվեց (վիճել), ամբողջ օրը կնդտաբերան ու զգվելի, դարձել էր քոյի աղոտ տանձ* [8- 355]: *Չմնտ չէ՞ր, որ Մուրանի կոկորդը թոնրից հանեցին,- ու խոսողը թունդ (խիստ վիրավորական) հայեոյեց* [8-136]: *Ու օգոստոսի կնեներին Սոկրատից, վարսենից, Չարարի մյուս պոլիտոլոգից (թայանող) շուտ դեղին խուկուրածի շլորը քաղում, որ լավաշ անես* [8-334]: *Նախագահը խմած ժամանակ լավ օրհկանում է (թեթևամտանալ)* [8-352]: *Սնպտներին նա գուրը կրտել տվեց, որ սկսեր միս գզել (ավելացնել, աճեցնել)* [9-159]: *Բայց կարող է քաշվենք (ձայնակել)* [10-21]: *Արի քնց դերասան շինեցր (դարձնել)* [8-344]: *- Ճարեք, տրաքվեք, է, (գայրանալ), որ ճարվում տրաքվում եք* [8-323]: *Դու էլ նս լսել, որ Մեյսիկը խիպել է (հրազենով սպանվել է)* [10-88]:

Բառի բառիմաստային ծավալումները դրսևորում են հաղորդակցության գործընթացում՝ հիմնականում խոսակցական մակարդակում: Իսկ բառերի բարբառային իմաստների գրականացման ճանապարհներից մեկը գեղարվեստական գրականությունն է, այն «ամրագրում է» իր՝ ժողովրդի կողմից գործածվող իմաստը, տարածում և հաճախ հասցնում գրական մակարդակի:

Ուշագրավ են հատուկ անուններով ձևավորվող բարբառայնությունները, գեղարվեստական ստեղծագործություններում բարբառային նրանգավորում ունեն այն հատուկ անունները, որոնք բարբառին հատուկ ենչողությամբ էլ կերպավորված են: Դրանք նախ՝ անձնանուններ են. ինչպես՝ **Մոսս (Մովսես), Մաթի (Մաթենիկ), Մերգո (Մերգել), Օսեփ (Չոփեփ), Կուրի (Գրիգորի), Ուհաննա (Չոփեհաննա), Նեսի (Ներսես), Թագուշ (Թագուհի)** և այլն: Ինչպես՝ *Չա, ընկեր Արալյան, իմ անունն էլ Մաթի է, Շուկանանց Մաթի* [1- 17]: *Աստձատուրին գյուղում Մատի էին ասում, Խաչատուրին՝ Խաչի* [1-291]: *Ուհաննա, դու քո աստվածը, չառնես: Քնց պետքական փա յո է հարկավոր* [9- 87]: *Դա յի դժ է, մի տեղ գրելո՞ւ բան է: Օսեփը խեղճանում է* [8- 371]: *Դու էլ նստիր, Կուրի, դիմեց նա տնտեսվարին* [1- 101]: *Մահակյանների մոտիկ հարևանուհի պատավ Մարանգույն էր* [1-228]: *Դեռ մեկին էլ /Մեջքիդ դրել, / Բլանց Մոսսու / Չյուր են բերել ի [4- 108]: Ինձ ուշադիր լսում էր միայն Նեսի ապան, բանջարանոցի տնտեսվարը* [16- 9]: *Չամբարձի, ձեզ սպան՞նք, թե՛ կողոզնես, որ առաջից մենք գնանք,-լեզուն ծղթացնելով ասում է Արտուշը* [8- 183]: *Չոկոյում, Առաքել, Ռուբեն, Չոփեփ, Մանուկ, Ներսես, Կուրան, Սոփիին նմ ձեր ցավը տանեն* [16- 4]:

Եթե նույնիսկ տեքստում ապահովվել է գրական հայերենի անաղարտությունը, այնուամենայնիվ այդպիսի անվանակիր հերոսները տեղական բարբառային նրանգն են նաև տնտեսնիլի դարձնում:

Նույնպիսի գործառնությունն են հերոսների զբաղմունքը և այլ հատկանիշներ բնութագրող բարբառային այն լրացումները, որոնք մականվան արժեք ունեն: Օրինակ՝ *Չայրը «հայտնի» մարդ էր, Արցախում Տյուր Միլը էին ասում նրան* [7- 456]: *Եսայու տղան ո՞վ է, չոլախ Սանթուրն ինչացո՞ւ է, որ նստել է պապական ունեցվածքիդ* [9- 48]: *Մարդուն ուղարկում է սեզոն, ինքը դամբաշ վանդին բերում տուն* [8-285]: *Չաբելի համար գիր գրողի ձեռքը ձկնի, ինքը տղա մեծացնի, ուրիշները վայելեն՝ Եղիշն ու Ճուլի Շարմաղը* [8- 322]: *Աղունք արեց, Աղունք, հնձվոր Գալուստի լաչապ Աղունք* [16- 260]: *:-Գոմաղը պիտի տանել ջերմոց,-բրիգադիր Մավադը դառնում է քո Մուրանին* [8- 128]: *Քաչալ Շաբոյին կողարկելի ֆերմա, քնց վերցնելի տեղակալ* [16- 345]: *Գերանդին չհատվող սիգախտի վրայից անցնում է, ոնց որ դալաք Ղևոնդի սափրած երեսը* [8- 331]: *Եվ մեկն էլ չքան Մարտի երգն էր, որ թևահարում էր այգում* [1- 331]: *Ականջները քաշա Ներսես վարձավանդի թոնն է* [1- 319]:

Հատուկ անունների ընդգծված լրացումները պատկանում են բարբառային բառաշերտին և ունեն հետյալ իմաստները. **տկլոր** – մերկ, **դամբաշ** – նվագողին կամ երգողին նվագակցող, ձայնակցող, **չոլախ** – ոտքից կամ ձեռքից հաշմանդամ, **չոփուտ** – չեչոտ՝ ծաղկատար երես ունեցող, պեպեմոտ, **լաչապ** – լկտի, կովարար, չարաբար, **ճուլիխ** – խոզ, **քոտ** – տնտեսությունից գուրկ (մարդ, կենդանի), **քաչալ** 1.մազերը թափված, ճաղատ, 2.փխբ. բուսականությունից գուրկ, **դալաք** –վարսավոր, սափրիչ, **չոբան** – ընտանի չորրոտանիների (հատկապես ոչխարների և այծերի) հովիվ, **քաշա** – ականջները կտրած, **դուրանչի** - 1.մասնավոր խանութ պահող մարդ,2.խանութի վաճառող-գործակատար:

Ժողովուրդը նույնիսկ որպես մականուն կիրառում է ամբողջական դարձված, ինչպես՝ *Անունը Եսթեր, փոտ անունը՝ տյուս պրծած Եսթեր*: [7-136]

Տյուս պրծած դարձվածը Ղարաբաղի բարբառում գործածվում է անբարոյական իմաստով: Ստեղծագործողի կողմից գրական հերոսներին նման մականուններով դիմելը կերպարակերտման յուրահատուկ եղանակ է, որը երկին տալիս է ականատեսի անմիջականություն: Բարբառին բնորոշ երևույթ է ազգակցական հարաբերություն արտահայտող բառանվանումների ընդհանրական ազգական և նույնիսկ ոչ ազգական նշականությամբ կիրառությունը: Եվ հատկանշական է, որ այդ բառանվանումներն իրենց այդ ընդհանրական իմաստներով դրսևորվել են Արցախի գողների ստեղծագործություններում՝ հանդես գալով իբրև հատկանվան լրացումներ՝ որոշիչներ: Այդպիսով բնագրին հաղորդվում է բարբառային բներանգ: Ինչպես՝ *աքի (հորաբույր), հնգեր (1.մտերմությամբ՝ սիրով՝ գործունեությամբ՝ ընդհանուր հայացքներով մեկի հետ կապված մարդ, ընկեր, 2.գործածվում է անունների կամ ազգանունների հետ՝ քաղաքացի նշանակությամբ), ապեր (1.հայր, 2.եղբայր), տյուտյա (1.կանանց դիմելու ձև, 2.մորաբույր), ապա (1.պապ, 2.հայր, 3.տարեց տղամարդկանց դիմելու հասարակ անուն), այա (1.մեծ մայր, տատ, 2.ծեր կանանց դիմելու կոչական բառ), ճյաձ (1.տղամարդկանց դիմելու ձև, 2.հորեղբայր), աւի (հորեղբայր), ազի (1.հորաբույր, 2.մայրիկ, 3. տարեց մարդկանց կոչական բառ), քաջի (1.հնգն. քույր,*

2.մորաբայր, հորաբայր, 3.կանանց տրվող հարգական կոչում, որ գործածվում է հատուկ անունից հետո), **բիբի** (1.մորաբայր, 2.տարեց կանանց տրվող հարգական անուն և կոչական բառ), **դայի** (1.քնի, մորեղբայր, 2.տարեց տղամարդկանց դիմելու հարգական կոչական բառ): Օրինակ՝ Պառավը՝ **Անուշ աքիոր**, որ խնամում էր նրան, բղավում էր գլխին [9- 217]: Տառիս ավագ քույրը՝ **Նանա բիբին**, մահամերձ էր [16-56]: Այսինքս, էսպես է, էլի, **հնգեր Մարգարիտ**, նա խոսիս բերանի հացը, ջանի շորը, ոտքի տրեխը, գլխի փափախը տալիս նմ [1- 349]: **Խանում արեր**, գնացողը գնում է, մնացողն էլ պիտի մնա [7- 149]: **Կտրի դայի**, ասում է Օղտանց Համբարձումը, մեծ տղայիդ երեկ գիշեր եկան ու ձերբակալեցին [7- 149]: Եկել նմ **Արսեն ապոր**, մերոնց շիրիմներին այցելության [7-368]: Եվ փոքր աչքերն արագ-արագ թարթելով՝ ձեռքը մեկնեց. - Տուր, **Աշիկ տրտա** [1- 198]: **Նախշուն արոր** տունն անտղամարդ տուն է [1- 226]: **Օսնիկ ապան** էլ իրեն կերի,- և Մելսակն իր հերթին աչքով ր անում Աղվանին [9- 241]: -Ես իմն ասացի, մենք սաղ, **Քայթան ալան** մնա՞ծ, կտեսնենք [8- 239]: Ճշում էր, կանչում **ձյաձ Առթն**, **ձյաձ Առթն** [7- 617]: **Նախշուն ազին** կանչում էր [16- 19]: **Մինա ազին** երագում Վիտայիկին էր տեսել [8- 349]: Մենք էլ մի **Բուդաղ ամի** ունենք, իմ բրիգադումն է աշխատում [1- 231]:

Այսպիսով Արցախի գրողներն իրենց կերտած կերպարներին դիմելով ժողովրդի կողմից ընդունված կամ հենց ժողովրդի հորինած անուններով՝ յուրովի արտահայտում են իրենց վերաբերմունքը և համապատասխան վերաբերմունք ձևավորում ընթերցողների մեջ՝ նպաստելով կերպարի մտերմացմանն ու հարազատացմանը ընթերցողի համար:

Նույն սկզբունքով էլ գեղարվեստական նրկում նկարագրվող միջավայրն է հարազատ դառնում, երբ գրողները հմտորեն կիրառում են ժողովրդական ձև ունեցող տեղանունները:

Օրինակ՝ Ա՛յ տղա, ոչխար ասացիր հիշեցի, ասում են՝ քո աներ **Սարուն ծառից** ընկել, ոտքը ջարդել է, ճի՞շտ է [8- 348]: Թամբը վեր կալ, բխովիք, **Սնուտի** էն մախմուր խոտը թող արածի [16- 320]: Բա դու, ասա, ի՞նչ էիր ուտում տունուտեղ կորցնելուց հետո, **Ղաթանի սարերն** անցնելիս [9- 89]: Ինձ ասա՝ տեսնեմ Գանձասարից քիչ վերև՝ **Ռուսեն աղբյուրի** կաղնու մտո էն ինչ գրույցներ էր Ռոմանը [7-116]: Իջանք **Սալտաի**, որ այնտեղից թերվենք Դրախտի ձոր [8-133] : **Բուրբուն տախտումը** էս տարի պոմիդորը պիտի որ լավ լինի... [16- 222]: Վաղ ծեղին գնում է մի իշաբեռ փայտ է բերում, իրեն հալալ, հետո նա գնում է **Տկոդնուտ**, **Դաշխա քարից** պարկով տկոդին հավաքելու [9- 162]: Մեր էշը տարել է **Մառնիկ** ծմակը: [8- 321] Հաջորդ օրը կոմունարը կոլխոզի հորթերը տարավ **Չոխուր** [8- 136]: Դեմն **Դովթալար** սարն է՝ մի հոնքին ամպ, մի հոնքին՝ արև [16- 338]: Կես ժամ հետո Մարությանը հեռացավ պառապների մոտից և ձին քչեց **Դաշխա-քարի** [1- 469]: Առավոտյան վաղ վեր են կենում, գնում **Դաշխա խուրի** վրա կանգնում [7- 130]: 33-ին Սեյրան Բաբայանը **Չրոտում** 150 տարվա արտ կատարեց [16-192]: **Խաչար խուրից** Տանձուն աղբյուրի վրա իջնող ճանապարհին գարու մի խուրձ էր դրված [8- 112]: Էն է, **Տափերը** կես ժամվա ճամփա է... : [9- 204]: Կովը քչեց գյուղից վեր՝ **Չովսուրի քոլուտը**, թողնց, որ անասունը գիշերվա հովին մի քիչ արածի [8-112]: Սատկած խոճկորները տարել ու **Խասնասուի** տափում թաղել է [7- 475]: Մինչև հասան **Գլադուկ**՝ Հարարա արադաղների կանչը արդեն սկսվել էր [8- 307]: Երբ «ռազիայով» հայտնեցին՝ սպասել **Մանենն խուրում** ... [7- 573]:

Ընդգծված տեղանուններն Արցախի գրողների նրկերում գործածվում են ժողովրդի կողմից օգտագործված ձևերով և իրենց կազմում ունեն բարբառային ձևույթներ, որոնք տեղ են գտել Ա. Սարգսյանի «Լարաբաղի բարբառի բառարանում» ինչպես՝ **սրէ**- լեռան գագաթնային գիծը, որի նրկու կողմերից սկսվում է վայրէջքը, **խաչար**- խոշոր, **խուր-բուր**, **ջըր**-վայրի, չպատվաստված, **գլադուկ**-լեռնանցք, **տափ**-գետին, **չոր**-աղի, **ծմակ**-անտառ, **քոլ**-թուփ, **մաննր**-մատ և այլն:

Տեղանունների այսպիսի կիրառությունն ունի նաև ճանաչողական նշանակություն:

Այսպիսով՝ բարբառի բառապաշարը հատկանշվում է բառիմաստային ուշագրավ իրողություններով: Դրանք իրապես բնութագրում են բառային այդ միավորների իմաստային զարգացման ընթացքը: Եվ այդ իրողությունների վերլուծությունը ներկայացնում է բառի իմաստային տեղաշարժերը: «Մեր լեզվի բառերի բազմիմաստությունը նաև նրկար դարերի ընթացքում կենդանի խոսքի մեջ գործածվելու ժողովրդական բառ ու բանին հատուկ պատկերավորությամբ, ժողովրդական մտածողությամբ իմաստների զարգացման, ժողովրդական բանահյուսության մեջ մշակելու և յուրահատուկ զարգացում ապրելու հետևանք է» [14- 216]:

Գրական լեզվի բառիմաստային տարողունակությունը ևս աճում է ընդհանուրիայերենյան բառերի բարբառային իմաստների գրականացմամբ, ինչը հաճախ կատարվում է գեղարվեստական գրականության միջոցով:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԵԿ

1. Աբրահամյան Ս., Մերոնդների հետ, Երևան, «Ամարաս» հրատարակչություն, 2008, 595 էջ:
2. Ավետիսյան Ն., Սրտի կայծեր, Ստեփանակերտ, «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատ., 2013:
3. Գաբրիելյան Գ., Արցախյան նվազարան, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2002, 193 էջ:
4. Գաբրիելյան Գ., Ընտրանի, Ստեփանակերտ «Դիզակ պլյուս» հրատ., 2007, 25 էջ:
5. Խանյան Ս., Ընտիր երկեր, հ 4, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլյուս» հրատ., 2010, 479 էջ:
6. Հակոբյան Վ., Երկեր, հ.դ., Ստեփանակերտ, ԼՂՀ ԳՄ «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատ., 2008, 655 էջ:
7. Հակոբյան Վ., Զատիկը ջրավազանի հատակին, «Դիզակ պլյուս» հրատ., Ստեփանակերտ, 2010, 665 էջ:
8. Հովհաննիսյան Մ, Երկեր, հ1, «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատ., 468 էջ:
9. Ղահրիյան Ա., Պատրանք, «Սովետական գրող» հրատ., Երևան, 1983, 248 էջ:
10. Մարտիրոսյան Հ., Համազարկ հրաժեշտից առաջ, ՀԳՄ հրատ., Երևան, 2007,94 էջ:
11. Մինասյան Ս., Արցախյան արձակագիրների լեզվաոճական մի քանի առանձնահատկություններ, Ստեփանակերտ, «Սոնա» գրահրատ., 1997, 50 էջ:
12. Մուրադյան Հ.Դ., Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, Ե., 1982, 345 էջ:
13. Պետրոսյան Հ. Զ, Հայերենագիտական բառարան, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1987, 685 էջ:
14. Զահուկյան Գ., Բ, Աղայան Է. Բ, Առաքելյան Վ. Դ, Քոսյան Վ. Ա, Հայոց լեզու, Առաջին մաս, Ա պրակ «Լույս» հրատարակչություն, Երևան, 514 էջ:
15. Սարգսյան Ա. Յու., Լարաբաղի բարբառի բառարան, «Էդիտ պրինտ» հրատ., Երևան, 2013, 84 էջ:
16. Օվյան Վ, Կապույտ տարիներ, «Դիզակ պլյուս» հրատ., Ստեփանակերտ, 2007, 527 էջ:
17. Шерба Л. В., Избранные работы по русскому языку, Москва, учпедгиз, 1957, 188 стр.